

Małgorzata Osiecka

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

POLONIKA W PETERSBURSKIM ARCHIWUM HISTORYCZNYM, ARCHIWUM LITERATURY I SZTUKI ORAZ ARCHIWUM DOKUMENTACJI FILMOWEJ I FOTOGRAFICZNEJ

W 2004 i 2006 r. uczestniczyłam w programie „Reconstitution of the Memory of Poland”, realizowanym przez Naczelną Dyрекcyję Archiwów Państwowych pod patronatem Rady Europy. Jego celem było gromadzenie informacji o źródłach do dziejów Polski i Polaków przechowywanych w archiwach zagranicznych. Poszukiwania na poziomie inwentarzy archiwalnych przeprowadzono w trzech archiwach: Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Sankt-Petersburga (Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга — ЦГИА СПб)¹, Centralnym Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki Sankt-Petersburga (Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга — ЦГАЛИ СПб)² oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Dokumentacji Filmowej i Fotograficznej Sankt-Petersburga (Центральный государственный архив кинофотофонодокументов Санкт-Петербурга — ЦГАКФФД СПб)³. W niniejszym artykule skoncentrowałam się wyłącznie na petersburskich uczelniach kształcących polską młodzież, informacjach o polskich wykładowcach tych uczelni oraz towarzystwach działających w stolicy Cesarstwa Rosyjskiego w XIX i początkach XX w.

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Sankt-Petersburga (ЦГИА СПб) przechowuje akta władz, urzędów i instytucji publicznych miasta Petersburga i guberni petersburskiej od XVIII w. do lat 30. XX stulecia. Jego zasób liczy 1984 zespoły archiwalne, co stanowi 1 896 225 j.a. W pracowni naukowej Archiwum, oprócz inwentarzy zespołów dostępne są dla użytkowników pomoce wyższego rzędu, jak kartoteki tematyczne, imienne i geograficzne oraz katalogi architektów, inżynierów, studentów czy rodzin wylegitymowanych. Zasób Centralnego Państwowego Archiwum Literatury i Sztuki Sankt-Petersburga

¹ Zob. <https://spbarchives.ru/cgia> <dostęp: 2018-06-18>.

² Zob. <https://spbarchives.ru/cgali> <dostęp: 2018-06-18>.

³ Zob. <https://spbarchives.ru/cgakffd> <dostęp: 2018-06-18>.

(ЦГИАЛИ СПб) liczy 960 zespołów wytworzonych przez towarzystwa naukowe oraz organizacje i instytucje zajmujące się literaturą i sztuką w najszerszym tego słowa znaczeniu, o łącznej liczbie 331 418 j.a. z okresu XIX–XX w. Wśród materiałów archiwalnych przeważają akta teatrów (Mariański, Aleksandrowski, Michałowski), opery i baletu, filharmonii, towarzystw naukowych oraz spuścizny po malarzach, architektach, pisarzach i dziennikarzach. Centralne Państwowe Archiwum Dokumentacji Filmowej i Fotograficznej Sankt-Petersburga (ЦГАКФФД СПб) przechowuje 708 909 j.a. z okresu od końca XIX do początku XX w. Zgromadzone fotografie, i nagrania przedstawiają siedziby różnych instytucji państwowych, organizacji, uczelni, stowarzyszeń, znanych przedstawicieli nauki, kultury i polityki Petersburga. Są też polonika — zdjęcia obiektów urbanistycznych z Warszawy, Częstochowy, Białegostoku oraz fotografie wykładowców Uniwersytetu Petersburskiego (profesora matematyki Jana Ptaszyckiego), Konserwatorium Muzycznego (profesora teorii muzyki Teodora Leszetyckiego, pianisty Teodora Leszczyńskiego, pianistki i wykładowczyni Anny Leszczyńskiej), Matyldy Krzesińskiej z mężem Andrzejem, synem Włodzimierzem i ojcem Feliksem, grupowe zdjęcia członków Polskiego Towarzystwa Muzycznego, Towarzystwa Sportowego „Sokół”, Warszawskiego Towarzystwa Ochrony Zabytków z 1917 r. oraz zdjęcia z uroczystości poświęconej Tadeuszowi Kościuszce, zorganizowanej w 1917 r. W archiwach tych znajdują się materiały dotyczące spraw polskich i Polaków związanych z Petersburgiem na przestrzeni XIX i XX w.

Dziewiętnasty wiek przyniósł znaczny wzrost liczby Polaków przybywających na stałe lub na pobyt czasowy do Petersburga. Pod koniec lat 90. w stolicy Rosji mieszkało ok. 27 tys. Polaków, a w latach 1900–1910 już od 50 do 65 tysięcy⁴. Przyjeżdżali tam nie tylko w celach zarobkowych. Dla wielu z nich Petersburg był miastem, w którym mogli się kształcić, zdobywać wiedzę, nauczać, ale też prezentować swój dorobek naukowy bądź artystyczny. Po zamknięciu Uniwersytetu Warszawskiego oraz ograniczeniu liczby szkół średnich i gimnazjów w Królestwie Polskim, co było konsekwencją powstania listopadowego, a także po wydaniu ukazów cesarskich zakazujących wyjazd młodzieży na inne uczelnie europejskie bez zgody Warszawskiego Okręgu Naukowego, młodzież i wykładowcy szkół Królestwa zaczęli podążać do Petersburga. Dodatkowym bodźcem dla polskiej młodzieży wybierającej to miasto, oprócz wysokiego poziomu kadry profesorskiej i stosunkowo niskich kosztów utrzymania się, był brak szkół specjalistycznych w Królestwie. Petersburg oferował możliwość wyboru odpowiedniej szkoły⁵. Był też miastem, w którym na poziomie szkół wyższych naukę

⁴ Н. В. Юхнёва, *Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга. Вторая половина XIX — нач. XX в. Стат. анализ*, Ленинград 1984, zob. tabelę ze strukturą narodowościową Petersburga w latach 1869–1910; Z. Łukawski, *Ludność polska w Rosji 1863–1914*, Wrocław 1978; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1981; *Petersburg i Polska*, red. D. Konstantynow, Kraków 2006.

⁵ Stypendyści rządowi, absolwenci gimnazjów lub kursów dodatkowych (kończący naukę z wyróżnieniem, okazując „prawomyślną” postawę wobec władz) podejmowali naukę na koszt państwa. Państwo opłacało im podróż i diety. Stypendium roczne dla wyróżniających się w nauce studentów wahało się w granicach 540 rubli. Ponadto student otrzymywał 100 rubli na zagospodarowanie się. Studenci, którzy podejmowali naukę na własny koszt musieli wynajmować mieszkania, znajdujące się najczęściej na wyspie Wasilewskiej.

mogły pobierać również dziewczęta. Od 1859 r. mogły one uczęszczać na wykłady uniwersyteckie, początkowo jako wolne słuchaczki, a z czasem kończyły określone kierunki studiów, uzyskując dyplom magistra. Przełom wieków XIX i XX to okres, w którym zakładano wyższe uczelnie dla kobiet (Wyższe Kursy Żeńskie — „Biestużewskie”; Szkoła Farmaceutyczna dla Kobiet), gwarantujące im uzyskanie wyższego wykształcenia⁶.

Wśród studentów petersburskich uczelni byli absolwenci gimnazjów Królestwa Polskiego z Warszawy, Łomży, Płocka, Włocławka i Lublina, z Uniwersytetu Warszawskiego i Szkoły Głównej Warszawskiej, a także absolwenci szkół z zachodnich guberni Imperium. Pochodzili oni z rodzin mieszczańskich i szlacheckich. Od początku społeczność polska czy to studiując, czy pracując starała się zaprowadzić formy organizacyjne, dzięki którym mogła rozwijać się jej działalność społeczno-kulturalna. Jedyną taką formą akceptowaną przez władze carskie aż do początku XX w. były szkoły i organizacje powstające przy polskich parafiach. W guberni petersburskiej znajdowało się pięć parafii, w których chrzczono, zawierano związki małżeńskie czy potwierdzano akt zgonu członków polskiej społeczności. Były to parafie w Kronsztadzie, Jamburgu oraz trzy w Petersburgu — parafia św. Katarzyny, św. Stanisława oraz kaplica po stronie Wyborskiej⁷. Wydarzenia te rejestrowano w księgach metrykalnych. Obecnie są one przechowywane w Archiwum Historycznym m. Petersburga⁸. Przy kościołach zakładano szkoły parafialne, gimnazja dla dziewcząt i chłopców, a także towarzystwa dobroczynności katolickiej⁹. Organizowano też przy nich festyny, przedstawienia, odczyty, wieczory poświęcone znanym autorom (na przykład Adamowi Mickiewiczowi) oraz wystawiano prace malarzy, jak na przykład Aleksandra Orłowskiego czy Henryka Siemiradzkiego, honorowego profesora Akademii Sztuk Pięknych¹⁰. Często na gościnne występy przyjeżdżali do Petersburga polscy wirtuozi muzyki i śpiewacy. Na przestrzeni lat miasto gościło wielu wybitnych przedstawicieli polskiej kultury. Byli wśród nich Henryk Wieniawski, Maria Szymanowska, prowadząca salon muzyczny, w którym bywali Aleksander Puszkina, Adam Mickiewicz, Michaił Glinka, ks. Piotr Wiaziemski,

⁶ Pierwszą kobietą w Rosji, która uzyskała dyplom Uniwersytetu Petersburskiego w 1910 r. była Cezaria Baudouin de Courtenay, córka Jana; w Akademii Medyko-Chirurgicznej stopień magistra i doktora otrzymały zaś Antonina Leśniewska i Zofia Sadurska.

⁷ Центральный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (dalej: ЦГИА СПб), ф. 1822, Петербургский деканат римско-католических церквей; ф. 1957, Римско-католический Костел в г. Ямбурге; ф. 1921, Выборская римско-католическая церковь в г. Выборге; ф. 1922, Кронштадская римско-католическая военно-морская церковь; ф. 347, Петроградская римско-католическая церковь св. Екатерины.

⁸ ЦГИА СПб, ф. 1949, Комиссия по управлению училищем им. Сестрженцевича при костеле св. Станислава.

⁹ ЦГИА СПб, ф. 233, Элементарная Школа при Петроградской римско-католической церкви; ф. 234, Женская гимназия при Петроградской римско-католической церкви святой Екатерины; ф. 235, Петроградская частная мужская гимназия при римско-католической церкви святой Екатерины; Центральный государственный архив кинофотофонодокументов Санкт-Петербурга (dalej: ЦГАКФФД СПб), ф. 200д, № Е-1990, Е-919, Е-3637, Е-16313, Е-17053, Д-6555 (kościóły rzymskokatolickie).

¹⁰ Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга (dalej: ЦГАЛИ СПб), ф. 448, Всероссийское Общество Поощрения Художеств; ЦГИА СПб, ф. 569, Канцелярия Петроградского Градоначальника.

później — w latach 1899 i 1904 — w salonie Anny Jesipowej występował Ignacy Paderewski. Zachowały się też informacje o występach Chóru Dana, śpiewaczki operowej Adelajdy Bolskiej, pianistki Zofii Rabcewicz, Wiktora Grąbczewskiego z opery warszawskiej, wykonującego utwory Moniuszki w Teatrze Aleksandryjskim, a w Teatrze Maryjskim — Feliksa Krześcińskiego, nadwornego baletmistrza opery cesarskiej, popularyzatora polskich tańców ludowych, jego córki Matyldy Krześcińskiej primabaleriny i jej brata Józefa, a także o recitalach Aleksandra Michałowskiego w Komitecie Opieki Sióstr Miłosierdzia¹¹. Wydarzenia artystyczne sprzyjały integracji społeczności polskiej, ale konkretne jej efekty, w postaci licznych towarzystw, można zauważyć dopiero pod koniec XIX w. Ale już w latach 40. XIX w. polscy studenci zaczęli się organizować zakładając własne towarzystwa. Były to: Towarzystwo Studenckie „Ogól” (koniec lat 50. XIX w.), Polska Kuchnia Studencka (1859 r.), Koło Młodzieży Polskiej (1888 r.), Kasa Samopomocy Studentów Polskich (1890 r.).

Przybyła pod koniec XVIII i na początku XIX w. polska arystokracja, ale też ci urodzeni już w Petersburgu, a legitymujący się tytułem szlacheckim, musieli udowodnić swoje pochodzenie, które następnie wpisywano do ksiąg Petersburskiej Deputacji Szlacheckiej (Mikołaj Raczyński, rodziny Sobolewskich i Wielopolskich)¹².

Polską inteligencję w Petersburgu reprezentowali lekarze, farmaceuci, prawnicy, adwokaci, nauczyciele akademicy, inżynierowie budowlani i komunikacyjni. Przekrój zawodowy polskiej ludności mieszkającej w Petersburgu był bardzo szeroki, od pisarzy, dziennikarzy, wydawców (w sumie 13), malarzy (17), fotografów (16), muzykantów (25), nauczycieli szkół średnich i podstawowych, wykładowców uczelni wyższych (39), studentów (429), uczniów szkół prywatnych (489), lekarzy (63), aptekarzy (34) i adwokatów (14), po generałów i wyższych oficerów (83), urzędników (557), służbę domową (889), czy zatrudnionych w przemyśle, komunikacji i rzemiośle (w sumie 976), nie zapominając o licznych duchowieństwie (42)¹³. Społeczność polska miała dostęp do polskiej prasy wydawanej w Petersburgu, ale też do książek sprowadzanych do polskich księgarni. Można było je kupić lub wypożyczyć poprzez znajdujące się w nich wypożyczalnie. Zakładano też osobne biblioteki i czytelnie, czego przykładem może być Biblioteka Bielińskiego¹⁴. Wśród prasy ukazującej się w stolicy Rosji znalazły się „Inwalida Ruski czyli wiadomości wojenne na rok 1817” (dziennik poświęcony sprawom wojskowym); „Tygodnik Petersburski” wydawany w latach 1830–1858

¹¹ ЦГИА СПб, ф. 408, Императорское Русское Музыкальное Общество; ф. 202, Петроградский Комитет Попечения о Сестрах Милосердия Краснаго Креста; ЦГАЛИ СПб, ф. 202, Петроградский Комитет Попечения о Сестрах Милосердия Краснаго Креста; ф. 299, Русское Музыкальное Общество Народного Комиссарята Просвещения РСФСР; ф. 260, Ленинградское Управление Государственных Академических Театров Народного Комиссарята Просвещения РСФСР; ф. 337, Академичный Театр Оперы и Балета им. С. М. Кирова; ф. 354, Драматический Театр им. А. С. Пушкина; ф. 77, Академичная Капелла им. М. И. Глинки; ЦГАКФФД СПб, ф. 133д, 105 (fotografie Matyldy Krześcińskiej i Konserwatorium w Petersburgu).

¹² ЦГИА СПб, ф. 536, Петроградское Дворенское Депутатское Собрание.

¹³ Сут. за: *Санкт-Петербург по переписи 10 декабря 1869 года*, Петербург 1872.

¹⁴ ЦГАЛИ СПб, ф. 20, Коммунальная библиотека им. В. Г. Белинского; ЦГИА СПб, ф. 80, Бесплатная городская читальня им. В. Г. Белинского.

(redaktorzy: Józef Emanuel Przeclawski i Franciszek Malewski), później „Słowo” Józefata Ohryzki, z którego drukarni wyszło wielotomowe wydawnictwo źródłowe „Volumina Legum”; „Bałamut Petersburski” (1830 r.) Adama Rogalewskiego, Tadeusza Bulharyna i Józefa Sękowskiego; „Egida” I–IV 1833 r.; „Niezabudka” (rocznik wydawany przez Jana Barszczewskiego w latach 1840–1844); „Gwiazda” 1846 r.; „Zadania Ziemiańskie”, tygodnik poświęcony sprawom reformy włościańskiej z 1861 r.; „Kraj”, tygodnik Włodzimierza Spasowicza i Erazma Piltza z 1882 r. oraz wydawane przez studentów „Nasze Życie”, będący periodykiem dla młodzieży polskiej z wyższych zakładów naukowych, które od 1913 r. ukazywało się pod tytułem „Głos Młodych”¹⁵.

W latach 50. XIX w. znana firma wydawnicza Maurycego Wolffa w swojej księgarni w Petersburgu wydawała serię zatytułowaną *Skarbczyk Poezji Polskiej*, w ramach której ukazały się twory Cypriana Kamila Norwida, Seweryna Goszczyńskiego, Kazimierza Brodzińskiego i innych¹⁶. W latach 1880–1887 księgarnia Henryka Glińskiego sprowadzała polskie książki z Warszawy, od wydawcy Gracjana Ungra. Kierownikiem Księgarni Warszawskiej Bronisławy Rymowicz, później Erazma Piltza w latach 1893–1903, był Kazimierz Grendyszyński. Wydawał on dzieła polskich autorów, książki dla dzieci i młodzieży oraz kalendarze dla społeczności polskiej w Rosji.

Jak wspomniano przy parafiach zakładano szkoły, początkowo dla chłopców, później także dla dziewcząt. W 1803 r. przy parafii św. Katarzyny powstał konwikt szlachecki dla 70 uczniów — chłopców¹⁷. W latach 30. XIX w., dzięki staraniom Aleksandry Potockiej, żony Augusta Potockiego, urzędnika Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego i księdza Dominika Łukaszewicza, przy parafii otwarto szkołę dla dziewcząt pochodzących z ubogich rodzin. Szkoła przygotowywała je do zawodu nauczycielskiego. Ponadto ksiądz Erazm Kluczewski organizował zebrania dla historyków, archiwistów i bibliotekarzy przy tejże parafii¹⁸. Z kolei przy parafii św. Stanisława, dzięki zapisowi arcybiskupa Stanisława Bohusza-Siestrzeńcewicza, w 1826 r. założono szkołę dla chłopców, która działała do 1918 r.¹⁹

Petersburg był jednym z największych skupisk polskich studentów w Rosji. Znajdowało się tam kilkanaście uczelni wyższych, w tym Akademia Sztuk Pięknych, Instytut Górniczy, Instytut Leśny, Akademia Medyko-Chirurgiczna, Instytut Inżynierów Komunikacji Lądowych i Wodnych, Uniwersytet Petersburski, Instytut Technologiczny, Instytut Pedagogiczny, Petersburska Akademia Sztabu Generalnego, Rzymskokatolicka Akademia Duchowna, Konserwatorium Muzyczne. Studiowała w nich polska młodzież, a wykłady prowadzili też nauczyciele akademicy przybyli z Królestwa Polskiego oraz absolwenci wymienionych

¹⁵ ЦГИА СПб, ф. 569, Управление Петроградского градоначальства и столичной полиции; Z. Kmiecik, „Kraj” za czasów redaktorstwa Erazma Piltza, Warszawa 1969.

¹⁶ ЦГИА СПб, ф. 14, Императорский Петроградский университет, оп. 1, д. 573.

¹⁷ Cyt. za: L. Kosiński, *Dzieje Kościoła św. Katarzyny w Petersburgu [w:] Z murów Św. Katarzyny. Księga pamiątkowa b. wychowanek i wychowanków gimnazjów przy Kościele świętej Katarzyny w Petersburgu*, t. 1, Warszawa 1933, s. 13–14.

¹⁸ ЦГИА СПб, ф. 46, Императорская римско-католическая Духовная академия. Петроград; ф. 277, Петроградская Духовная Академия.

¹⁹ ЦГИА СПб, ф. 14.

szkół. W 1881 r. w szkołach wyższych Petersburga studiowało 1060 Polaków, w tym 300 na Uniwersytecie Petersburskim, 200 w Akademii Medyko-Chirurgicznej, 80 w Instytucie Leśnym, 140 w Instytucie Technologicznym, 180 w Instytucie Inżynierów Komunikacji Lądowych i Wodnych, 60 w Instytucie Górniczym i stu w Akademii Sztuk Pięknych²⁰.

Akademia Sztuk Pięknych (założona w 1757 r.)²¹. Wydział Architektury ukończyli w niej malarze: Aleksander Orłowski, Henryk Siemiradzki, Walenty Wańkiewicz, Wojciech Gerson, Józef Brodowski, Stanisław Chlebowski, Eligiusz Niewiadomski (złoty medal); architekt Stanisław Noakowski, od 1918 r. profesor Politechniki w Warszawie; rzeźbiarze Wiktor Brodzki (złoty medal II klasy za rzeźbę *Akteon u źródła*) i Stefan Szyller, autor projektu gmachu głównego Politechniki Warszawskiej, gmachu Towarzystwa Sztuk Pięknych Zachęta, gmachu biblioteki i bramy głównej Uniwersytetu Warszawskiego, oprawy architektonicznej mostu i wiaduktu Poniatowskiego w Warszawie.

Instytut Górniczy. Pierwszą uczelnią techniczną założoną na bazie istniejącego od 1773 r. Instytutu był powołany w 1814 r. Instytut Górniczy, kształcący na kierunkach mineraologii, geologii i górnictwa²². Wśród polskich absolwentów i wykładowców byli m.in. Karol Bohdanowicz (badacz północnej Persji, Pamiru i Tybetu), Henryk Czeczott (założyciel konsorcjum poszukującego złota na Syberii, od 1922 r. profesor Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie) oraz badacz Azji Bronisław Grąbczewski.

Akademia Medyko-Chirurgiczna, założona w 1798 r., przekształcona w wojskową uczelnię w 1881 r. Kształciła przyszłych lekarzy, weterynarzy i farmaceutów. Wśród polskich absolwentów byli m.in. lekarze: Józef Mianowski (profesor fizjologii, prowadzący wykłady z psychiatrii, rektor Szkoły Głównej w latach 1862–1869, założyciel Kasy swojego imienia) Edward Antoni Krassowski (chirurg, od 1841 r. profesor Akademii), Jan Lucjan Mierzejewski (psychiatra i neurolog, prezes Towarzystwa Psychiatrycznego w Petersburgu), Otto Czeczot (psychiatra, wykładowca w Akademii), Marceli Nencki (wykładowca chemii organicznej, kierownik oddziału chemicznego w Instytucie Medycyny Doświadczalnej), Napoleon Nikodem Cybulski (fizjolog, pionier naukowego badania hipnotyzmu) i Antonina Leśniewska, pierwsza kobieta z tytułem magistra farmacji.

Instytut Inżynierów Komunikacji Lądowych i Wodnych powstał w 1810 r. jako szkoła o charakterze wojskowym, której zadaniem było kształcenie inżynierów kolejnictwa²³. Wśród absolwentów byli m.in. Stanisław Kierbedź (twórca mostu na Newie, wykładowca mechaniki stosowanej w Instytucie Górniczym), jego syn Michał oraz brat Hipolit — budowniczy linii kolejowych w Rosji,

²⁰ A. Karbowski, *Młodość polska akademicka za granicą 1795–1919*, Kraków 1910, s. 91.

²¹ ЦГАЛИ СПб, ф. 448, Всероссийское Общество Поощрения Художеств; ЦГИА СПб, ф. 528, Императорское Петроградское Общество Архитекторов.

²² ЦГИА СПб, ф. 963, Горный Институт; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д, Высшее Учебные Заведение.

²³ ЦГИА СПб, ф. 381, Петербургский Институт Инженеров Путей Сообщения им. Александра I; ф. 256, Строительное Отделение Петроградского Губернского Правления; ф. 921, Правление Петроградского Округа Путевой Сообщения; ф. 1429, Управление Петербурго-Варшавской Железной Дороги; ЦГАКФФД СПб, ф. 100д, Институт Гражданских Инженеров.

Wacław Kurowski (naczelnik oddziału dróg bitych w Kaliszu), Stefan Sztolcman (od 1924 r. główny Inspektor PKP, założyciel miesięcznika „Inżynier Kolejowy”), Feliks Jasiński (profesor w Instytucie, wykładowca mechaniki budowli i teorii sprężystości), Kazimierz Baliński (budowniczy portów nad Morzem Kaspijskim) oraz Tadeusz Chrzanowski, twórca mostu kolejowego na Wiśle pod Cytadela w Warszawie i mostu na Bugu w Terespolu.

Instytut Leśny założono w 1811 r. w Carskim Siole, później został przeniesiony do Petersburga. Kształcono w nim leśników i mierniczych (geometrów)²⁴. Pierwsi polscy studenci pojawili się w Instytucie już w latach 40. XIX w., a wśród nich Aleksander Rudzki, specjalista od gospodarki z zasobami leśnymi, redaktor rosyjskiej *Encyklopedii gospodarstwa wiejskiego*.

Uniwersytet Petersburski został założony w 1819 r.²⁵ Pierwszymi polskimi wykładowcami byli profesor astronomii Wincenty Wiszniewski, matematycy Wincenty Ankudowicz i Konrad Szelejkowski oraz Józef Sękowski, nauczyciel języków orientalnych, arabskiego i tureckiego. W 1841 r. uruchomiono katedrę prawa polskiego na Uniwersytecie. Wykłady prowadzili Cyprian Zaborowski, Romuald Hube (pięć lat kierował katedrą kryminalistyki i prawa administracyjnego), Hieronim Krzyżanowski, Stanisław Budzyński, Antoni Czajkowski, Karol Hube, Leon Petrażycki (prawo rzymskie). W katedrze botaniki wykładał Leon Cienkowski (organizator wyprawy naukowej do Afryki dla zbadania piasków złotonośnych w górnym biegu Nilu); profesor chemii Stanisław Zalewski. Wśród polskich humanistów przeważali językoznawcy, filologowie Jan Baudouin de Courtenay (językoznawca, twórca lingwistycznej szkoły kazańskiej, członek Akademii Nauk w Petersburgu), Tadeusz Zieliński (filolog klasyczny i filozof), orientalista Władysław Kotowicz oraz Stanisław Ptaszycki, który prowadził wykłady z literatury polskiej, w tym cykl poświęcony Mickiewiczowi.

Instytut Technologiczny założono w 1828 r.²⁶ Absolwenci tej uczelni — inżynierowie, zajmowali wysokie stanowiska w różnych zakładach przemysłowych, resortach technicznych w Cesarstwie Rosyjskim, w Królestwie Polskim, a później już w odrodzonej Polsce. Od 1847 r. kurs gorzelnictwa w Instytucie prowadzili Osiński i Napoleon Pakulski; ekonomię i statystykę wykładał Jan Jastrzębowski. W 1869 r. w Instytucie zatrudniono dwóch absolwentów Uniwersytetu Petersburskiego — Hipolita Jewniewiczza jako wykładowcę mechaniki teoretycznej i Mariana Krosnowskiego, wykładającego matematykę. Na Wydziale Chemii pracował Edward Wróblewski, brat Zygmunta Wróblewskiego, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Profesorami technologii związków organicznych byli Bronisław Wyleżyński, Kazimierz Smoleński, Antoni Książkowski, Gustaw Kamieński (pod pseudonimem Gamaston układał szarady i rebusy), absolwentami byli zaś Ludwik Waryński, Piotr Drzewiecki (prezydent Warszawy w latach 1918–1921) i Andrzej Wierzbicki, prezes założonego w 1919 r. Centralnego Związku Polskiego Przemysłu, Górnictwa, Handlu i Finansów Lewiatan.

²⁴ ЦГИА СПб, ф. 994, Лесной Институт; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д.

²⁵ ЦГИА СПб, ф. 14; ф. 139, Канцелярия Попечителя Петербургского Учебного Округа; ЦГАКФФД СПб, ф. 100д; F. Nowiński, *Polacy na Uniwersytecie Petersburskim w latach 1832–1884*, Gdańsk 1986.

²⁶ ЦГИА СПб, ф. 492, Петроградский Технологический Институт им. Николая I; ЦГАКФФД СПб, ф. 102д, Петроградский Технологический Институт им. Николая I.

Nikołajewska Akademia Sztabu Generalnego (1832–1922)²⁷. Jej absolwentami byli: Zygmunt Padlewski, Konstanty Kalinowski, Mikołaj Giedrojć, gen. Jarosław Dąbrowski i inni.

Konserwatorium Muzyczne zostało założone w 1862 r. z inicjatywy Antona Rubinsteina, kompozytora i dyrygenta²⁸. Wśród polskich studentów i wykładowców znaleźli się bracia Kątscy — Karol skrzypek i kompozytor, Antoni pianista i kompozytor oraz Apolinary skrzypek i solista dworu petersburskiego w latach 1850–1860. Ponadto był jeszcze Józef Kozłowski, pierwszy skrzypek na dworze cesarskim w latach 1819–1820. Stanisław Moniuszko koncertował kilkakrotnie w Petersburgu, starając się też o stanowisko dyrygenta orkiestry teatrów cesarskich, ale bez skutku. Swoje salony prowadziła pianistka Maria Szymanowska, a Henryk Wieniawski spędził kilka lat w Petersburgu prowadząc klasę gry na skrzypcach. Absolwentami Konserwatorium byli Emil Szymon Młynarski (dyrygent, skrzypek, współzałożyciel i dyrektor Filharmonii Narodowej w Warszawie), Roman Statkowski (kompozytor, pedagog w Warszawskim Instytucie Muzycznym) oraz Konstanty Antoni Górski, skrzypek w Teatrze Narodowym w Poznaniu.

Cesarska Rzymskokatolicka Akademia Duchowna (1842–1918). Po zamknięciu w 1867 r. Akademii Duchownej w Warszawie, Petersburg stał się jedynym ośrodkiem kształcącym duchowieństwo katolickie w granicach Imperium. Cesarska Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w ciągu 76 lat swojego istnienia wykształciła ponad 1300 kapłanów²⁹. W latach 1842–1855 jej rektorem był Ignacy Hołowiński (arcybiskup mohylewski, profesor Uniwersytetu Kijowskiego), a absolwentem i profesorem Akademii — Zygmunt Szczęśny Feliński³⁰. W 1907 r. przy Akademii powołano Katolickie Stowarzyszenie Pedagogiczne.

Instytut Elektrotechniczny (1891 r.) kształcił absolwentów o profilu inżyniera elektryka. Absolwentem Instytutu był m.in. Leon Jan Bolesław Staniewicz, profesor i prorektor Instytutu, a następnie profesor Politechniki Gdańskiej³¹.

Główny Instytut Pedagogiczny (1804–1859) przygotowywał kadry nauczycielskie, w tym dla Królestwa Polskiego, kształcąc je na trzech wydziałach: filozofii i prawa, fizyczno- matematycznym oraz historii i literatury³².

Kursy Bielużewskie, czyli Wyższe Kursy Żeńskie (1878–1917), to wyższa 4-letnia uczelnia dla kobiet założona z inicjatywy historyka Konstantina

²⁷ B. Garczyk, *Petersburg jako ośrodek akademicki przełomu XIX i XX wieku*, „Studia Ekonomiczne”. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, nr 277, 2016, s. 115–134.

²⁸ ЦГИА СПб, ф. 361, Петроградская Консерватория императорского русского музыкального общества; ЦГАЛИ СПб, ф. 408, Императорское Русское Музыкальное Общество; ЦГАКФФД СПб, ф. 105д, Петроградская Консерватория.

²⁹ ЦГИА СПб, ф. 46.

³⁰ ЦГИА СПб, ф. 46; ф. 277; ЦГАКФФД СПб, ф. 200д; I. Wodzianowska, *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu 1842–1918*, Lublin 2007.

³¹ ЦГИА СПб, ф. 990, Электротехнический Институт им. Императора Александра III.

³² ЦГИА СПб, ф. 13, Главный Педагогичный Институт, ф. 412, Петроградский Учительский Институт.

Bestużewa Rumiona³³. Na początku XX w. studiowało w niej 48 Polek, w tym 33 na wydziale pedagogicznym i 15 na lekarskim³⁴.

Instytut Politechniczny powołany do życia w 1899 r. z wydziałami o profilu technicznym i ekonomicznym³⁵.

Szkoła Budownictwa, później przekształcona w **Instytut Inżynierów Cywilnych** (1842 r.), kształciła przyszłych inżynierów budownictwa i architektów³⁶. Jej absolwentem był m.in. Wilhelm Sroka, wykładowca w Szkole Mechaniczno-Technicznej Wawelberga i Rotwanda w Warszawie.

Szkoła Farmaceutyczna dla Kobiet Antoniny Leśniewskiej została założona w 1903 r. Dwa lata wcześniej Leśniewska otworzyła aptekę w gmachu Polskiego Towarzystwa Dobroczynności przy kościele św. Katarzyny³⁷. W 1903 r. uruchomiła przy tej aptece Farmaceutyczną Szkołę dla Kobiet o dwuletnim programie nauczania. Dzięki prowadzonym kursom 14 kobiet zdobyła uprawnienia prowizora, a 184 pomocnika aptekarskiego. Była też inicjatorką powstania Stowarzyszenia Farmaceutek w Petersburgu (1905 r.) oraz Związku Równouprawnienia Kobiet Polskich (1910 r.). W czasie I wojny światowej aktywnie działała na rzecz polskich jeńców i uchodźców wojennych w Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny.

Pod koniec XIX stulecia w Petersburgu zakładano też prywatne i państwowe szkoły oraz organizowano dodatkowe kursy. Odbywały się w nich wykłady i zajęcia praktyczne w takich dziedzinach, jak: prawo, architektura, handel, nauki przyrodnicze, przygotowanie do zawodu nauczycielskiego, kursy pierwszej pomocy³⁸.

W aktach zespołów wytworzonych przez petersburskie uczelnie, przechowywanych w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu znajdują się spisy studentów, z podaniem ich miejsca urodzenia, wyznania, stanu, spisy wykładowców, protokoły posiedzeń rad wydziałów, informacje o przyznaniu stopni naukowych, zapomóg i stypendiów dla studentów, opłatach za nauczanie, wydalaniu studentów z uczelni, a także dopuszczeniu byłych wykładowców Uniwersytetu Warszawskiego do prowadzenia zajęć w szkołach Petersburga. Podobnie w materiałach dotyczących żeńskich i męskich szkół elementarnych i średnich można odszukać informacje o ich uczniach i wykładowcach

³³ ЦГИА СПб, ф. 113, Петроградские Высшее Женские Курсы [Бестужевские]; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д.

³⁴ Cyt. za: Z. Kmiecik, „Kraj” za czasów redaktorstwa Erazma Pilitza, s. 15.

³⁵ ЦГИА СПб, ф. 478, Петроградский Политехнический Институт Императора Петра Великого; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д.

³⁶ ЦГИА СПб, ф. 381, Петербургский Институт Инженеров Путей Сообщения им. Александра I; ф. 531, Архитекторское Училище Ведомства Главного Управления Путей Сообщения и Публичных Зданий.

³⁷ ЦГИА СПб, ф. 13, Главный Педагогичный Институт; ф. 436, Петроградский Женский Институт Медицины.

³⁸ ЦГИА СПб, ф. 355, Императорское Училище Правоведения; ф. 385, Высшее Юридические Курсы Е. И. Песковской; ф. 830, Петроградское Высшее Курсы Архитектурных Знаний Бадаевой; ф. 466, Николаевские Торговые Училище; ф. 47, Высшее Курсы Естественное-Научное М. А. Лохвицкой-Скалон; ф. 412, Петроградский Учительский Институт; ф. 436, Петроградский Медицинский Институт; ф. 427, Курсы Первой Помщи при Училище Реабилитации и Массаж; ф. 910, Петроградские Высшее Частные Училище И. П. Подубинским; ЦГАКФФД СПб, ф. 104д.

pochodzących z Królestwa Polskiego. Archiwum przechowuje też materiały dotyczące innych zagadnień związanych z Polską i Polakami, m.in. delegowania do Warszawy prof. Dymitra Popowa i Aleksandra Krasowskiego w sprawie przejścia księgozbioru zlikwidowanej biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego i Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk (1832–1833), obchodów 500-lecia Uniwersytetu Jagiellońskiego, przyznania srebrnego medalu Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie, rozpisania konkursu na budynek teatru w Warszawie, czy wyborów do Dumy (Lubomir Dymśa, docent prawa Uniwersytetu Petersburskiego, miał mandat z guberni siedleckiej, wchodził w skład frakcji polskiej zwanej Kołem Polskim), czy poszukiwania szlachcica Józefa Piłsudskiego³⁹.

Należy też wspomnieć o licznych towarzystwach zakładanych przez Polaków w Petersburgu. W 1882 r. z inicjatywy Karola Gartkiewicza (członka Rządzącego Senatu) i Hipolita Derewojedy (członka Izby Skarbowej w Petersburgu) powołano „Petersburskie Towarzystwo Dobroczynności”⁴⁰. Jego zadaniem było otoczenie opieką ubogich katolików mieszkających w Petersburgu. Zadanie to zamierzono realizować poprzez wydawanie żywności, zapomóg pieniężnych, ale też wyszukiwanie pracy dla bezrobotnych, umieszczanie starców i sierot w ochronkach lub w internacie otwartym przy kościele św. Katarzyny. W ramach Towarzystwa działał „Komitet dam”, na czele z Zofią Gartkiewicz, Natalią Spasowicz, żoną naczelnika zarządu telegrafów oraz Eugenią Kierbedź, żoną dyrektora dróg żelaznych. Komitet ten urządzał zabawy, koncerty i przedstawienia amatorskie. Corocznie w salach Resursy Szlacheckiej organizowano bal dla elity petersburskiej i korpusu dyplomatycznego. Przy Towarzystwie otwarto też przytułek, bursę i szkołę elementarną dla dziewcząt. Agendą Towarzystwa był tzw. Fundusz Pomocy dla Studentów, który zajmował się organizowaniem pomocy finansowej dla młodzieży studiującej w Petersburgu. Ponadto zakładano inne towarzystwa, a wśród nich:

Dom Pracy (lata 90. XIX w.), którego celem było organizowanie zajęć dla osób poszukujących pracy do czasu znalezienia przez nich stałego zatrudnienia.

Dom Polski „Ognisko”, założony w 1905 r., skupiał polską inteligencję. Jego wieloletnim prezesem był członek Dumy Państwowej, gen. Aleksander Babiański. Organizowano tam wykłady, odczyty, wystawy artystyczne i koncerty. W czasie I wojny światowej powstały przy nim komitety pomocy dla rodzin polskich żołnierzy, przekształcone w Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny, którego celem było zdobycie funduszy na pomoc poszkodowanym Polakom w czasie działań wojennych oraz organizowanie przytułków, kuchni i domów pracy⁴¹.

Stowarzyszenie Gimnastyczne „Sokół” założone w 1906 r. przez Józefa Ziemackiego, profesora chirurgii, jednego z członków Związku Polskich Lekarzy

³⁹ ЦГИА СПб, ф. 263, Петербургские губернское и уездное по делам о выборах в государственную Думу; ф. 792, Петербургская Городская Дума; ф. 569, Канцелярия Петроградского Градоначальника; ф. 14, оп. 1, д. 3905, 3902, 3979, 1502; оп. 2, д. 419; оп. 3, д. 4030; ф. 119, Императорский археологический институт в Петрограде, оп. 1, д. 39.

⁴⁰ ЦГИА СПб, ф. 400, Петроградское Словянское Благотворительное Общество; ф. 448, Всероссийское Общество Поощрения Художеств.

⁴¹ ЦГАЛИ СПб, ф. 202, Петроградской Комитет Попечения о Сестрах Милосердия Красного Креста; ф. 535, Императорское Женское Патриотическое Общество; ЦГИА СПб, ф. 253, Канцелярия Петроградского Губернатора.

i Przyrodników. Stowarzyszenie głównie nacisk kładło na rozwój fizyczny mieszkańców Petersburga, poprzez uprawianie sportów, takich jak: gimnastyka, pływanie i gra w piłkę nożną. Przy Towarzystwie działała biblioteka, chór i orkiestra⁴².

Stowarzyszenie „Igła” zostało założone w 1906 r. m.in. przez Lucynę Piekarską. Jego celem była organizacja pomocy kobietom przy zakupie maszyn do szycia, a następnie w znalezieniu pracy.

Filia warszawskiego stowarzyszenia Polskie Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych (1908 r.). Statutowym celem Towarzystwa była inwentaryzacja, ale też, w miarę możliwości, gromadzenie polskich zabytków wywiezionych do Rosji⁴³.

Oddział Związku Równouprawnienia Kobiet, sekcja polska Uniwersytetu Ludowego w Petersburgu (1906 r.)⁴⁴.

Klub Robotniczy Promień (1908 r.) to stowarzyszenie robotnicze, którego głównym celem było organizowanie pomocy finansowej dla ubogiej społeczności polskiej mieszkającej w Petersburgu. Klub prowadził też akcje edukacyjne wśród polskich robotników.

Koło Lekarzy Polskich założone w 1901 r., przekształcone w 1907 r. w Związek Polskich Lekarzy i Przyrodników. Członkami Koła, a później Związku, byli: Stefania i Wiktor Rudzcy, Jan Kozłowski, Zenon i Witold Orłowsy, Marcelli Nencki, Józef Ziemacki, Jan Mierzejewski i Szymon Dzierzgowski.

Macierz Polska założona w 1907 r., na czele ze Stanisławem Ptaszyckim. Zajmowała się propagowaniem edukacji świeckiej (głównie literatury polskiej) wśród polskiej społeczności poprzez organizowanie szkół elementarnych i rzemieślniczych, a także finansowe wspieranie kursów języka polskiego⁴⁵.

Katolickie Stowarzyszenie „Oświata” zostało założone w 1909 r. Jego głównym zadaniem było upowszechnianie oświaty wśród ludności katolickiej, organizowanie odczytów, wieczorków muzycznych połączonych z robótkami ręcznymi na rzecz rannych polskich żołnierzy oraz prowadzenie wykładów publicznych, głównie przez profesorów Akademii Duchownej (m.in. Jan Bączek, Aleksander Grygajtis, Franciszek Buczys, Stanisław Trzeciak Kostka, Aleksander Wóycicki).

Polskie Towarzystwo Prawników i Ekonomistów, założone w 1914 r.⁴⁶

Polski Dom Oświaty im. Juliana Marchlewskiego został założony w 1917 r. Skupiał polskich urzędników i robotników mieszkających w Petersburgu. Działała przy nim biblioteka polska⁴⁷.

Materiał archiwalny zgromadzony w wymienionych archiwach petersburskich stanowi ważne źródło do prowadzenia badań nad Polonią zamieszkującą Petersburg w XIX i początkach XX w. Jest on cennym źródłem ukazującym polityczne, gospodarcze i kulturalne życie Polaków w stolicy Rosji w tamtym okresie. Petersburg to nie tylko historia polskiej diaspory, ale też historia kształtowania się elit przyszłego państwa polskiego i polskiej kultury narodowej.

⁴² ЦГАКФФД СПб, ф. 5550е, Польское Гимнастическое Общество „Сокол”.

⁴³ ЦГАЛИ СПб, ф. 287, Петроградское Городское Общество.

⁴⁴ ЦГИА СПб, ф. 253, Канцелярия петроградского губернатора.

⁴⁵ ЦГИА СПб, ф. 139, Канцелярия Попечителя Петербургского Учебного Округа.

⁴⁶ ЦГИА СПб, ф. 253.

⁴⁷ ЦГАЛИ СПб, ф. 258, Национальный Дом Просвещения им. Ю. Мархлевского.

Małgorzata Osiecka, Polonica in Central State Historical Archive of St. Petersburg, Central State Archive of Literature and Arts of St. Petersburg and Central State Archive of Film and Photo Documents of St. Petersburg

Summary

The article presents results of search for archival materials pertaining to Poland and Poles, conducted in the archives of St. Petersburg — Central State Historical Archive of St. Petersburg, Central State Archive of Literature and Arts of St. Petersburg and Central State Archive of Film and Photo Documents of St. Petersburg. The query was limited to subjects related to Polish students and teachers at Petersburg universities in 19th century and the beginning of 20th century. At that time, Petersburg had one of the biggest communities of Polish students in Russia, studying at several establishments of tertiary education. The documents, preserved in St. Petersburg archives mentioned above, are important source materials for research of Polish diaspora in Petersburg in 19th century and the beginning of 20th century. They present political, economic and cultural life of Poles in Russian capital. Petersburg was an important gathering place for Polish diaspora, where the elites of future Polish state and Polish national culture were educated.

Słowa kluczowe: Polonika, Petersburg, Polacy w Rosji, szkolnictwo, studenci, polskie towarzystwa w Petersburgu

Keywords: polonica, Petersburg, Poles in Russia, education, students, Polish societies in Petersburg